

37. Інститут рукопису НБУ НАНУ ім. В. Вернадського. – Баллін. П'ятьдесят лет моей жизни. Зошит третій. – Арк. 45.
38. Першина З.В. Очерки революционного движения на Украине. – Киев – Одесса: Вища школа, 1975. – С. 29, 48.
39. Общественно-политическое движение на Украине ... – С.19.
40. Там само. – С. 19, 57.
41. KieniewiczStefan. Rewolucyjnysojusz, polsko-rosijski w dobie powstania styczniowego // Związkirewolucjonistowpolskichirosijskichw XIX wieku. – Wrocław–Kraków–Gdańsk, 1972. – С. 19.

Аннотація

В статье определяются особенности в развитии национально-освободительных идей украинского и польского общественного движения в 30 - 60-х гг. XIX в.

Ключевые слова: «исторические земли», польские просветители, идеологические концепции, новый этап освободительной борьбы, новые оценки освободительной борьбы украинского народа, народные школы, польское восстание, польские воззвания, эволюция в общественных взглядах.

Annotation

The article defines the specific characteristics of the development of the national liberation ideas Ukrainian and Polish social movement in the 30 – 60's of the nineteenth century.

Keywords: “historic land”, the Polish Enlightenment, ideological concepts, a new stag of the liberation struggle, the new estimates of the liberation struggle of the Ukrainian people, public schools, the Polish uprising of Polish appeal, the evolution of public opinion.

УДК 94:303.683(476)

**Андрій Телегуз
(Київ)**

ПОХОДЖЕННЯ БІЛОРУСІВ: БАЛТСЬКА КОНЦЕПЦІЯ ЕТНОГЕНЕЗУ

З позицій міждисциплінарного підходу, на основі сучасних здобутків етнології, історії та археології, розглядається балтська концепція походження білорусів. Наголошується, що вони сформувалися внаслідок асиміляції низкою східнослов'янських груп у середині I тисячоліття н. е. давнього балтського населення Білорусі, яке було субстратом білоруського етносу. Зазначено нові напрямки у вивченні даної проблематики та перспективи подальших досліджень.

Ключові слова: білоруси, балти, слов'яни, етногенез, концепція, племена, етнос, народ.

Актуальність даного дослідження зумовлена тим, що у сучасних історичній та етнологічній науках не вироблено єдиного

загальноприйнятого погляду на проблему походження білорусів. Проблема етногенезу, яка є однією із значущих у зарубіжній та вітчизняній етнології, нерозривно пов'язана з розумінням історії етносу (етнічної історії).

Виникнення, розвиток, трансформація етнічних спільнот – це єдиний загальноісторичний процес, що становить один з найважливіших аспектів історії людського суспільства. Процес цей, що почався десятки тисяч років тому, триває і в наші дні. Однак безперервність етнічної історії народів світу не виключає необхідності розрізняти в розвитку кожного окремо взятого етносу ряд критичних точок, «пауз поступовості», які складають основу для типологічної періодизації етногенезу.

Питання походження білорусів має важливе науково-пізнавальне значення. Хто такі білоруси, коли і під впливом, яких чинників склався білоруський етнос, який був шлях його становлення та розвитку, перетворення на націю – на всі ці питання, вже довгі роки, безліч вчених шукає відповіді, однак вони не втратили своєї актуальності і сьогодні. Білоруський етнос виник в результаті тривалих історичних процесів. Його етнокультурний фундамент склався в стародавні епохи, але після цього білоруси пройшли ще довгий шлях, перш ніж знайшли сучасне ім'я (етнонім) і етнічну самосвідомість.

Саме тому дане дослідження має завдання відновити наукову дискусію щодо етногенетичних, етнокультурних та інших процесів у результаті яких сформувався білоруський етнос.

Не секрет, що гуманітарна наука Білорусі існувала, та й існує, в межах, визначених ідеологічними догмами та політичною доцільністю. І хоча ці догми були білорусам, свого часу нав'язані, але прижилися, і навіть почали приносити отруйні плоди – національний і духовний нігілізм. Насамперед, це виражається в гуманітарній науці. На жаль, схожа ситуація в меншій мірі, але все ж притаманна вітчизняній науці.

Яскравим прикладом цього є сумна доля, що спіткала «концепцію балтського субстрату», яка була сформульована у 60-х – початку 70-х років ХХ ст., коли по всьому Радянському Союзу, не виключаючи і Білорусь, прокотилася чергова хвиля переслідування так званих «націоналістів».

Ця теорія ставила під сумнів слов'янську «чистоту» походження білорусів, а значить, і саме існування єдиної «давньоруської народності», з якої нібито виділилися росіяни, українці та білоруси. Що, в свою чергу, зачіпало політичні доктрини, побудовані на основі етнічно зумовленої

єдності східних слов'ян. Тому й не дивно, що теперішня Академія наук Білорусі концепцію балтського субстрату не сприймає категорично.

Саме концепція радянського археолога В. Седова стала переломним моментом у вивченні етногенезу білорусів, який формально не відкидав існування «давньоруської народності», офіційно підтримував її, але саме його дослідження завдали нищівного удару по основним постулатам «давньоруської» теорії. Він вказував на явну недостатність фактів соціально-економічної та політичної історії Білорусі при розгляді проблем етнокультурного плану.

Зокрема, В. Седов наголошував, що з кінця бронзової і протягом залізної доби на території від південно-східного узбережжя Балтійського моря до верхів'їв Дону, включаючи весь басейн Оки, і від верхів'їв Дніпра до Київщини жили балти. Спочатку вони користувалися єдиною балтською мовою. З часом цей ареал розпався на три частини: Західні, Східні та Дніпровські балти. З середини I тисячоліття починається сильна міграція слов'ян, які не посунули балтів, а брали участь в етногенезі цих слов'янських племен, увійшли до їх складу, використовували їх мову, а точніше, їх різні діалекти. Балтські елементи в Білорусі та Смоленській області Росії виявляються насамперед у гідроніміці, діалектології, а також в палеоантропології. Пізніше Білорусь склала основу Великого Князівства Литовського і таким чином відмежувалася від псковських, новгородських і московських земель. І формування білорусів проходило на основі балтського субстрату [1, с. 112–129].

Таким чином, на думку В. Седова етнолінгвістичні й етнокультурні особливості білорусів сформувалися внаслідок асиміляції низкою східнослов'янських груп (племен) у VI–XIII ст. давнього балтського населення Білорусі, яке є субстратом білоруського етносу XIV–XVI ст. Існування давньоруської народності в IX–XIII ст. В. Седов не піддавав сумніву, однак вважав, що в її складі продовжували існувати осібні племінні культурно-лінгвістичні комплекси.

Протягом останніх чотирьох десятиліть було накопичено багато нових ґрунтовних матеріалів майже в усіх наукових сферах, які безпосередньо стосуються даної теми. Характерно, що з часу перших етногенетичних спостережень до сьогоднішнього дня в історіографії балтської концепції поступово відбулася кардинальна зміна поглядів на походження білорусів, зокрема, від синтезу балтів і слов'ян до слов'янізації балтів [2, 3, 4, 5, 6, 7].

Прибічники «балтської» концепції звертають увагу на «єдність фізичної особи західних кривичів, радимичів і дреговичів, подібність їх до середньовічного балтського населення», що оцінюється «як прояви єдиного антропологічного субстрату» [8, с. 253]. Населення території Білорусі, яке в IX–XIII ст. створювало курганні поховання, подібне насамперед до тих балтських груп, які в епоху заліза були пов'язані з простором Верхнього Придніпров'я та Принімання (ятвяги і носії культури штрихованої кераміки) [9, с. 203]. Наприклад, стосовно полоцьких кривичів навіть висловлюється думка, яка підтверджується свідченням їх значної антропологічної подібності до балтських племен (особливо латгалів), що слов'янїзація відбулася через зміну кривичами своєї балтській мови на слов'янську [10, с. 68–69].

Однорідність антропологічного типу сучасних білорусів ймовірно пояснюється тим, що «формування антропологічних ознак середньовічних дреговичів, радимичів, західних кривичів відбувалося частково ціною кількісно переважаючого місцевого дослов'янського населення, генетичні витоки якого сягають у глибину віків» [11, с. 104]. Це підтверджується схожістю фізичного типу сучасного населення основного простору Білорусі з населенням східних частин Литви, Латвії та Естонії, а також з мешканцями Смоленської і Тверської областей Росії (останні, зокрема, увійшли до «класичного» білоруського етнолінгвістичного ареалу). Населення цих територій належить до північноєвропейської (нордичної) малої раси великої європеїдної раси [12, с. 14–16; 13, с. 63–70]. Зазначається, що ознаки північноєвропейської раси успадковані білорусами від племен дослов'янської епохи [14, с. 268]. Власне литовці, білоруси та жителі верхів'їв Дніпра і Двіни належать переважно до верхньодніпровського антропологічного підтипу східноєвропейського (валдайського у білоруській антропології) антропологічного типу середньоевропейської малої раси великої європеїдної раси [15, с. 231]. Верхньодніпровський антропологічний підтип пов'язуються перш за все з особливостями антропології давнього населення Верхнього Придніпров'я та Придвіння – східними балтами [16, с. 120].

Прихильники балтської концепції наводять ще один факт на підтримку даної теорії. Зокрема, Нестор не знав, як вписати кривичів в «яфетичну» схему розселення слов'ян. У недатованій частині літопису він не згадує кривичів серед тих слов'ян, що, розселившись на просторах Східної Європи, отримали назви за місцем свого заселення. Не згадує він їх і серед тих, хто говорить слов'янською: «От тільки хто говорить по-слов'янськи на Русі:

поляни, древляни, новгородці, полочани, дреговичі, сіверяни, бужани, прозвані так тому, що сиділи по Бугу, а потім стали називатися волиняни». Також немає їх і в переліку народів, які дають данину Русі: «А от інші народи, що дають данину Русі: чудь, весь, меря, мурома, черемиси, мордва, перм, печера, ям, литва, зимігола, корсь, нарова, ліб, – ці говорять на своїх мовах, вони – від коліна Яфета і живуть в північних краях». Данину кривичам встановив Олег вже у 882 р.[17, с. 10–14]. А отже, літописець свідчить про аборигенність і неслов'янськість, принаймні, кривичів – одного з основних складників майбутнього білоруського етносу.

Щодо слов'янізації балтів, то прихильники даної концепції наводять приклад англосаксонізації кельтів Британських островів або германізації прусів. Були мирні і конфліктні переселення. Було захоплення влади торгово-військових корпорацій (князя і його дружини), вироблення відповідної *lingua franca* – мови міжнаціонального спілкування, нав'язування нової ідеології – християнства, поступова асиміляція – насамперед мовна та культурна – місцевого населення. Тим і пояснюється така консервативність генофонду нинішніх британців з дуже виразними варіаціями якраз в районах, де частка переселенців (норманів і англосаксів) була досить висока (Центральна Англія, Північний Уельс, деякі острови). Мови їх автохтонного населення зберігаються лише на периферії колишнього ареалу проживання [18, с. 597–606; 19, с. 979–984; 20, с. 1008–1021].

Вся балтська концепція зводиться до наступних принципових тез:

1) фіксується тривала генетична спадкоємність корінного населення Білорусі, а сучасні білоруси, ймовірно, – безпосередні нащадки первісного населення краю;

2) міграції істотно не вплинули на формування антропологічного типу, білоруського етносу;

3) відсутність реальних антропологічних слідів слов'янських переселенців не підтверджується теорією про масове розселення слов'янських племен в кінці (або навіть в середині) I – початку II тис. на території Верхнього Придніпров'я та Придвіння;

4) проявляється найбільша схожість білорусів до балтійських народів (особливо литовців) або до тих регіональних чи етнографічних груп сусідніх слов'яномовних етносів, які займають частини колишнього балтського гідронімічного ареалу.

Поза всяким сумнівом, білоруська традиційна культура сформувалася

набагато раніше кінця XIV ст., про що говорить абсолютна більшість сучасних дослідників. Основною ознакою традиційного суспільства в етнології є орієнтація на постійне відтворення тих норм, які існували «споконвіку», були встановлені предками. Важко уявити, що купальський ритуал і персонажі білоруської демонології («багнікі», «лясуны», «карачуны» и т. д.) з'являються тільки в XIV ст. Вчені, на жаль, практично не зверталися до досвіду народного (фольклорного) самоосмислення історії. А між тим білоруси – один з небагатьох європейських етносів, який зберіг міф про власне походження.

На землях Верхнього Подвіння і Подніпров'я розташовувалися поселення балтських культур залізної доби: Дніпро-Двінської (VIII ст. до н.е. – V ст. н.е.) і Банцеровсько-Тушемлинської (VI – VIII ст. н.е.) [21, с. 113–115; 22, с. 139 – 150]. Цьому ж ареалу достеменно відповідає і територія раннього розселення полоцько-смоленських кривичів. Подібні збіги не можуть бути випадковими і, швидше за все, говорять про етнокультурну спадковість населення. Зокрема, дані археології дозволяють говорити не тільки про значне місце балтського субстрату у формуванні кривичів, але й про існування невеликих власне балтських анклавів на зазначеній території аж до XII ст.

Безсумнівний інтерес представляє етнонім «кривичі», що викликає найбільшу кількість тлумачень серед істориків. На думку С. Соловйова, назва «кривичі» походить від литовського «kirba» (болото, трясовина) і відображає характер місцевості, де сформувалося плем'я. Ландшафтну версію пропонує і М. Пилипенко, вважаючи, що місцевість розселення кривичів була «кривою», тобто горбистою. Однак більшість сучасних білоруських дослідників виводять етнонім або від імені родоначальника племені Кривь, або ж від імені верховного жерця балтів Криве-Кривейте.

Якщо взяти до уваги, що територію Подвіння довгий час населяли балти, тісно пов'язані з предками прусів, а розселення частини слов'ян відбувалося саме з Заходу, де вони мали можливість тісного контакту з балтськими жерцями, цілком вірогідною представляється версія, що прибульців очолював один з жерців. На користь цієї гіпотези говорить і священний зміст самого кореня – крив, що виявляється навіть в етнографічних матеріалах XIX ст. з території розселення кривичів. Так, наприклад, Русальний тиждень на Смоленщині носив назву кривого. У Полоцькому Подвінні Колядні вечори називалися кривими або святими. Є й

прямі вказівки на зв'язок цього кореня з дохристиянської магією: «хазяїн быў бальшы чараўнік-змея, ды шчэ крывы... вядзьмак і ведзьма абавязкова маюць крывізму»[23, с. 11].

Показовим у плані кривизни, тобто обраності, є образ полоцького князя Всеслава Чародея (Чарівника), оспіваного у «Слові о полку Ігоревім». Навіть поява його на світ тісно пов'язана з магічними діями і певними знаками («кривизною»): «Его же роди мати от волхвованья. Матери бол родивши его, бысть ему язвено на главе его»[24]. Названа праця і билина про Волхва Всеславича недвозначно вказують на жрецькі функції Всеслава, який міг кидати жереб, перетворюватися на вовка, ясного сокола і «тура – золоті роги» та мав віщу душу.

Своєрідність духовного обличчя кривицької території проявилось і в переказах про міфічних богатирів Волотів, і в тому, що більшість культових каменів часів Русі припадає на ці землі [25, с. 69–73]. Саме в землях кривичів було традиційно розвинуте чарівництво, так найбільш авторитетними чарівниками, відомими у навколишніх місцевостях, завжди були чоловіки. Також відомо, що померлого чарівника потрібно було ховати головою на схід, що відповідає балтському поховального звичаю.

У запропонованій статті були порушені лише найбільш визначальні моменти балтської концепції етногенезу та етнічної історії білорусів. Більш ґрунтовне дослідження ще попереду. Але вже сьогодні, враховуючи накопичені в науці матеріали, можна зважитись і відмовитись від стереотипної «східнослов'янської» атрибуції білоруського етносу.

На проблеми балтського субстрату та етногенезу білорусів досі існують різні погляди, до речі, не завжди обґрунтовані. Для вітчизняної науки корисно було б, хоча б у принципових і фундаментальних питаннях, поставити всі крапки над «і».

Джерела та література

1. Седов В. К происхождению белорусов (Проблема балтского субстрата в этногенезе белорусов) / В. Седов // Советская этнография. – 1967. – № 2 – С.112-129.
2. Непокупний А. Балто-севернославянские языковые связи / А. Непокупний. – К., 1976. – 227 с.
3. Мікуліч А. Генафонд папуляцый і этнасау / А. Мікуліч // Культура и медицина: парадигма взаимодействия. – Минск, 2009. – С. 1–5.
4. Санько С. Балцкая тэма / С. Санько // Druvis. – 2005. – № 1. – С. 147–153.
5. Римантене Р.К. К вопросу об образовании балтов / Р.К. Римантене // Из

древнейшей истории балтских народов. – Рига, 1980. – С. 22–25.

6. Ванагас А. Максимальный ареал балтской гидронимии и проблема происхождения балтов / А. Ванагас // Этнографические и лингвистические аспекты этнической истории балтов. – Рига, 1980. – С. 119–123.

7. Piontek J. Antropologia pradziejowa i wczesnohistoryczna. Spory o etnogenezę słowian: ustalenia archeologów i wątpliwości antropologów fizycznych / J. Piontek // Perspektywy rozwoju antropologii w Polsce. Piąte warsztaty antropologiczne. – Warszawa, 2002. – S. 27–49.

8. Алексеева Т. Этногенез восточных славян по данным антропологи / Т. Алексеева. – Москва, 1973. – С. 253.

9. Ефимова С. Восточнославянский ареал на антропологической карте средневековой Европы / С. Ефимова // Восточные славяне: антропология и этническая история. – Москва, 2002. – С. 203.

10. Денисова Р. География антропологических типов балтских племен и этногенетические процессы на территории Литвы и Латвии / Р. Денисова // Балты, славяне, прибалтийские финны: этногенетические процессы. – Roga, 1990. – С. 68–69.

11. Тегак Л., Саливон И. Экологические аспекты в антропологических исследованиях на территории БССР / Л. Тегак, И. Саливон. – Минск, 1982. – С. 104.

12. Саливон И. Палеоантропология Белоруссии и вопросы происхождения белорусского народа (по краниологическим материалам II тыс. н. э.). Автореферат дисс. на соискание уч. степ. канд. ист. Наук / И. Саливон. – Москва, 1969. – С. 14–16.

13. Алексеева Т. Восточные славяне: истоки, становление, формирование / Т. Алексеева // Наука в России. – 2003. – № 2. – С. 63–70.

14. Бунак В. Антропологические типы и некоторые вопросы этнической истории / В. Бунак // Происхождение и этническая история русского народа. Труды института этнографии АН СССР. Новая серия. – Т. 88. – Москва, 1965. – С. 268.

15. Алексеева Т. Этногенез восточных славян по данным антропологи / Т. Алексеева. – Москва, 1973. – С. 231.

16. Деченко В. Антропологічний склад українського народу. Порівняльне дослідження народів УРСР і суміжних територій / В. Деченко. – Київ, 1965. – С. 120.

17. Повість минулих літ. – К., 1989. – С. 10–14.

18. Лебедев Г. Эпоха викингов в Северной Европе. Историко-археологические очерки / Г. Лебедев. – СПб., 2005. – С. 597–606.

19. Capelli C., Redhead N., Abernethy J. K., Gratrix F., Wilson J. F., Moen T., Hervig T., Richards M., Stumpf M., Underhill P. A., Bradshaw P., Shaha A., Thomas M. G., Bradman N., Goldstein D. B. A Y Chromosome Census of the British Isles // Current Biology. – Vol. 13. – 2003. – P. 979–984.

20. Weale M., Weiss D., Jager R., Bradman N., Thomas M. Y Chromosome Evidence for Anglo-Saxon Mass Migration // Molecular Biology and Evolution. – 2002. – Vol. 19. – #. 7. – P. 1008–1021.

21. Шадыро В. Ранний железный век северной Белоруссии / В. Шадыро. – Минск, 1985. – С. 113–115.

22. Поліський аспект балто-слов'янського питання // Ономастика Полісся. – К., – 1999. – с. 139–150.
23. Арлоў У. Таямніцы полацкай гісторыі / У. Арлоў. – Менск, 2008. – С. 11.
24. Слово о полку Игореве. Древнерус. текст иллюстр. палехским мастером Иваном Голиковым. – М., 1934. – 44 с.
25. Дучыц Л. Барысавы камяні (гістарыяграфічны агляд) / Л. Дучыц // Весці АН БССР. Серыя грамадскіх навук. – 1985. – №4. – С. 69–73.

Анотація

С позиций междисциплинарного подхода, на основе современных достижений этнологии, истории и археологии, рассматривается балтская концепция происхождения белорусов. Отмечается, что они сформировались в результате ассимиляции рядом восточнославянских групп в середине I тысячелетия н. э. древнего балтского населения Беларуси, которое было субстратом белорусского этноса. Указаны новые направления в изучении данной проблематики и перспективы дальнейших исследований.

Ключевые слова: белорусы, балты, славяне, этногенез, концепция, племена, этнос, народ.

Annotation

With positions interdisciplinary approach, based on modern achievements of Ethnology, history and archaeology, is addressed balts the concept of the origin of the Belarusians. It is noted that they were formed as a result of assimilation of near Eastern Slavic groups in the middle of the first Millennium A.D. the ancient Balts population of Belarus, which was the substrate of the Belarusian ethnos. Indicated new directions in the study of this problem and prospects for further research.

Key words: Belarusians, Balts, Slavs, ethnogenesis, concept, tribes, ethnos, nation.

УДК 94:01.2(477) «1923/1936»

**Козир В'ячеслав
(Київ)**

ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ ТОВАРИСТВА «ГЕТЬ НЕПИСЬМЕННІСТЬ» 1923- 1936 РР.

У статті проаналізовано організаційно-правові засади функціонування товариства «Геть неписьменність». Досліджено структуру керівництва товариства та її зміни, принципи членства у товаристві. Вказано на основні джерела наповнення бюджету товариства.

Ключові слова: товариство «Геть неписьменність», добровільні товариства, ліквідація неписьменності.

Організаційні і правові засади діяльності товариства «Геть неписьменність» (надалі - ТГН) були чітко підпорядковані статуту, який зазнав певної еволюції за період існування ТГН.